

Nauczyciel w zmieniającej się rzeczywistości edukacyjnej

Słowa kluczowe: nauczyciel, zawód nauczyciela, rola nauczyciela, edukacja, osobowość nauczyciela, uczeń, zmiana, proces dydaktyczny, proces wychowawczy
Keywords: teacher, teaching, the teaching profession, education, public change, teaching process, education process

W procesie wychowania i nauczania, bardziej niż w jakimkolwiek innym zawodzie, nauczyciel odgrywa dużą rolę. Zrozumienie tej roli w pracy pedagogicznej skłania nauczyciela do zainteresowania się własną osobowością. Poznanie siebie samego ułatwia poznanie innych ludzi, a niektórzy nawet twierdzą, że jest niezbędnym do tego warunkiem¹. Praca nad sobą samym odsłania głębiej mechanizm ludzkiego postępowania i przeobrażania, ułatwia skuteczne oddziaływanie na powierzonych nauczycielowi uczniów. Prawem ucznia jest jego rozwój, a powołaniem nauczyciela jest wspieranie rozwoju młodej osoby. Najbardziej popiera rozwój ten, kto sam rozwija swoją osobowość, a kiedy przerywa pracę nad sobą, staje się czynnikiem hamującym i przeszkodą w procesie kształtowania osobowości dziecka².

Charakterystyczną cechą naszych czasów są stale rosnące wymagania wobec ludzi we wszystkich dziedzinach naszego życia. Tendencja ta uzewnętrznia się bardzo wyraźnie w stosunku do poczynań edukacyjnych. Nauczyciel to zawód o wysokim stopniu złożoności, a w związku z tym i przygotowanie do niego musi być staranne, wielostronne i sensownie rozłożone w czasie. Inne cechy powinien mieć nauczyciel w przedszkolu, a zupełnie inny musi być nauczyciel szkoły podstawowej, gimnazjum czy uczący w szkole ponadgimnazjalnej. Niewątpliwie podstawowym warunkiem edukacyjnego profesjonalizmu jest standard wykształcenia

¹ K. Skarżyska, *Między ludźmi. Oczekiwania interesy emocje*, Wyd. Scholar, Warszawa 2012, s. 58.

² J. Malinowska, *Kompetencje komunikacyjne współczesnego nauczyciela – moda czy konieczność*, [w:] M. Jabłońska (red.), *Nauczyciel w zmieniającej się rzeczywistości społecznej*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000, s. 15.

i stałego doskonalenia zawodowego, a także ogólnego, co doskonale ujmuje pedeutologia będąca całością wiedzy o nauczycielu. S. Schuman w książce *Talent pedagogiczny*³ wskazuje na nauczyciela jako jednostkę, od której aktywności zależą efekty nauczania i wychowania. Podkreśla ścisłą zależność wyników nauczania i wychowania od cech osobowości nauczyciela. Pedeutologia zaś nakierowała na zmienność ideałów nauczyciela, zmienność wymagań, jakie się stawia wobec nauczyciela.

Badania pedeutologiczne wskazały, że pracę pedagogiczną można dobrze wykonywać w różny sposób, gdyż efekty pracy pedagogicznej w wysokim stopniu zależą od pozaintelektualnych cech osobowości. Daniel Goleman w swojej książce pt. *Inteligencja emocjonalna* pisze, że sukces w życiu, również i nauczycieli, zależy nie tylko od intelektu, lecz w głównym stopniu od samoświadomości, tj. od kontrolowania własnych emocji, zapału i wytrwałości w dążeniu do celu, a także od zdolności do empatii i umiejętności zachowań społecznych – czyli od „współczynnika inteligencji emocjonalnej”. Uważa, że „inteligencja emocjonalna jest źródłem cech, które sprawiają, że jesteśmy bardziej ludzcy i odznaczamy się tym, co każdy człowiek winien posiadać”⁴.

Mówić o osobowości nauczyciela znaczy wskazywać na wzór człowieka, który organizuje pracę i kieruje postępowaniem tego, którego kształtując równocześnie przysposabia do życia. To taki człowiek, który „charakteryzuje się umiejętnością bezpośredniego z nim współżycia i jest bliski temu wszystkiemu, z kim i z czym współżyje jego uczeń, a więc współżycia jego rodzicami, jego wzlotami i upadkami, swoistego współżycia ze społeczeństwem, które darzy go zaufaniem i zadaniami w jego powołaniu”⁵. Współczesny nauczyciel nieustannie wytycza sobie drogę, przekracza niejako sam siebie, by przez swą teraźniejszość wkroczyć w nadchodzącą przyszłość. Doskonalc więc i wzbogacając swoje „teraz” osobowo-społecznie i kulturowo, nauczyciel przygotowuje się do wypełnienia nim przewidywanego „jutra”. Tym samym jest otwarty na przyjmowanie i wychowawcze przygotowywanie młodego człowieka, który wraz z nauczycielem dorasta, przygotowując się do innych czasów i innych zadań. Niezmiennym celem dla współczesnego nauczyciela zawsze pozostanie uczeń i jego przyszłość. W jaki sposób dzisiejsi nauczyciele przygotowują do dorosłego życia młode pokolenie, takie będzie jutrzejsze społeczeństwo. Jakie cele przyświecają nauczycielowi, takimi pokieruje się ukształtowany przezeń człowiek przyszłości. Osoba współczesnego nauczyciela krąży niezmiennie wokół trzech struktur⁶: poznawczej, wyrażającej się działaniem związanym ze spostrzeganiem

³ S. Szuman, *Talent pedagogiczny*, Wyd. Nawrockiego, Katowice 1947, s. 49.

⁴ D. Goleman, *Inteligencja emocjonalna*, Media Rodzina, Poznań 2007, s. 246.

⁵ S. Szuman, op. cit. s. 49.

⁶ U. Ostrowska, *Aksjologiczne aspekty relacji interpersonalnych w edukacji*, Wyd. Impuls, Kraków 2002, s. 93.

i rozumieniem ucznia, motywacyjnej, obejmującej system wartości, potrzeby i postawy nauczyciela, czynnościowej, prakselologicznej i pedagogicznej. Natomiast na układ właściwości osobowych nauczyciela składają się następujące zintegrowane czynniki dotyczące: zainteresowania, motywacji, zdolności, inteligencji, mechanizmów temperamentalnych, charakterologicznych i samoregulujących.

Wszystkie posiadane przez nauczyciela właściwości tworzą wzajemne relacje między nauczycielami i uczniami, nauczycielami i rodzicami oraz środowiskiem lokalnym, nauczycielami a dyrektorami i nadzorem pedagogicznym. Nauczyciel w zreformowanej szkole przygotowany jest na to, aby być pracownikiem dostępnym, bezpośrednim, szanującym godność uczniów, tolerancyjnym, obowiązkowym, wytrwałym, dobrym organizatorem, pogodnym, opiekuńczym, kulturalnym, taktownym. Nie mogą mu być obce samokrytycyzm wobec własnej pracy, elastyczność w postępowaniu, życzliwość, poczucie humoru i pogoda ducha. Stara się być także człowiekiem skromnym, mądrym życiowo, mającym własne zdanie, zaangażowanym społecznie, bezinteresownym, mającym wysokie walory moralne, sprawiedliwym i dyskretnym⁷.

Nauczyciel we współczesnej szkole to osoba:

- umiejąca twórczo przystosować się do zmian społecznych i oświatowych,
- pełna pomysłów, cierpliwa i zrównoważona emocjonalnie,
- koleżeńska,
- empatyczna, posiadająca określone wartości⁸.

Nauczyciela zreformowanej szkoły charakteryzuje inteligencja, mądrość i konieczne zdolności organizacyjne. Ma również rozległą wiedzę, wysoki poziom kwalifikacji, kompetencji, sprawności intelektualnej i szerokie zainteresowania. Jest samodzielny w tworzeniu i udoskonalaniu warsztatu pracy, a nade wszystko posiada nieodzowne do pracy z uczniem cechy dydaktyczne związane z:

- aktualną wiedzą merytoryczną,
- dobrym przygotowaniem metodycznym,
- stosowaniem różnych metod i środków dydaktycznych,
- znajomością podstaw pedagogiki i psychologii,
- pracowitością,
- znajomością potrzeb i możliwości uczniów,
- odpowiedzialnością za uczniów i przed uczniami,
- wymaganiami od siebie i innych,

⁷ Cz. Kulisiewicz, *System kształcenia nauczycieli. Stan obecny i perspektywy przebudowy*, „Ruch Pedagogiczny” 2000, nr 3/4, s. 84-97.

⁸ R. Parzęcki, *Osobowość nauczyciela w świetle wybranych rozważań teoretycznych i badań empirycznych*, „Nauki Pedagogiczne” 2000, s. 77-92.

- twórczym działaniem,
- poszukiwaniem nowych metod i środków⁹.

Współcześnie od nauczyciela oczekuje się również dobrze zaplanowanej pracy własnej i zespołu, aktywizowania uczniów i stosowania indywidualizacji w nauczaniu i poznawaniu uczniów, dostrzeganiu i podkreślaniu osiągnięć uczniów, nagradzaniu i wyróżnianiu, wytwarzaniu poczucia bezpieczeństwa. Oczekiwania społeczne są bardzo duże i niezwykle trudno im sprostać, z czego postronne osoby nie zdają sobie sprawy¹⁰. Nauczyciel, nadążając za zmieniającą się wokół rzeczywistością, cały czas pracuje nad sobą, doskonali swój warsztat pracy. Stara się być także komunikatywny i sugestywny w sposobie przekazywania wiedzy i wartości, umieć korzystać z różnych źródeł informacji i zachęcać uczniów do twórczego korzystania z tych źródeł. Zawsze pamięta o tym, że indywidualność ucznia jest przecież efektem kształcenia i wychowania prowadzonego przez nauczyciela. To on współtworzy osobowość wychowanka, wykorzystując pozytywne wzorce¹¹.

Na podstawie obserwacji dotyczących pracy nauczyciela Maria Czerepaniak-Walczak twierdzi, że „nauczyciel nie tylko myśli o tym, co i jak robi, robił, albo będzie robił, ale myśli o tym w czasie, gdy to robi”¹². Według niej nauczyciel powinien posiadać cechy dobrego organizatora i koordynatora życia, aktywności ucznia i swojej własnej. Ponadto winien wyciągać wnioski ze swojej pracy, by doskonalić warsztat, który ułatwi mu osiągnięcie założonego celu. Często nauczyciele poszukują nowych metod, które pomogą im być refleksyjnymi praktykami gotowymi na zmiany¹³.

W swoich poszukiwaniach nauczyciele korzystają ze strategii skoncentrowanej na praktyce, stosując zarazem klasyczne drogi poznania naukowego. Daje im to szansę rzeczywistego i świadomego przekształcania własnej praktyki, pozwalającej na refleksję w działaniu i nad działaniem. W działaniu występują trzy punkty widzenia z perspektywy nauczyciela, innych osób zainteresowanych

⁹ E. Petlak, *Rola nauczyciela we współczesnej szkole*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 2008, s. 152.

¹⁰ S.M. Kwiatkowski, *Nauczyciel – zawód bez spełnienia?* Rozmowa przeprowadzona przez Macieja Kułaka, „Głos Nauczycielski” 2009, nr 26, s. 5.

¹¹ H. Kędzierska, *Mity pedagogiczne nauczycieli*, [w:] E. Malewska, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika i edukacja wobec nowych wspólnot i różnic w jednoczącej się Europie*, Wyd. Impuls, Kraków 2002, s. 72.

¹² M. Czerepaniak-Walczak, *O stawianiu się nauczycielem*, [w:] B. Dmochowski, S.J. Sobczyk (red.), *Kształcenie nauczycieli w systemie studiów uniwersyteckich*, PPH, ZAPOL Szczecin 2004, s. 63.

¹³ Eadem, *Badanie w działaniu – fanaberia czy konieczność?* [w:] A. Siemak-Tylikowska, H. Kwiatkowska, S.M. Kwiatkowski (red.), *Edukacja nauczycielska w perspektywie wymagań zmieniającego się świata*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 1998, s. 126.

i uczniów, a więc ma miejsce tak zwane podejście triangulacyjne. Postępowanie nauczyciela jest więc oparte na trzech etapach dotyczących¹⁴:

- ogólnego zorientowania się w sytuacji, postawienia diagnozy i oceny możliwości;
- sporządzenia planu ogólnego będącego pierwszym krokiem działania, ustalenia wspólnego punktu widzenia, projektowania zmiany planu, które są punktem wyjścia następnego etapu;
- korekty do planu na podstawie ewaluacji, podjęcia kroków zgodnie z wcześniejszymi założeniami.

W działaniu zachodzi cykliczność, ponieważ dochodzi do spirality poznania, którego celem jest rozstrzygnięcie konkretnego problemu w konkretnym środowisku¹⁵. Procedura polega na bezustannym rejestrowaniu faktów w danym okresie, można ją przeprowadzić wszędzie, tam gdzie zachodzi potrzeba.

Od zawsze w procesie przekazu wiedzy czynnie uczestniczy uczeń. Dlatego nauczyciel w odróżnieniu od badacza procesów społecznych stara się osiągnąć cele własnego działania. Możliwe staje się to wówczas, kiedy wiedzę udostępnianą akceptuje, a wartości przyswajane uczniom sam realizuje, potwierdza własnym działaniem i postępowaniem. Konsekwencją udostępniania wiedzy naukowej jest akceptacja naukowego obrazu świata. Nauczyciel wychowuje, wędrując na czele tych, których uczy, wychowuje będąc przewodnikiem ucznia po labiryncie wartości. Zawsze jednak pamięta o tym, że znacznie maleje jego udział w prowadzeniu uczniów, gdy chce on być dla nich jedynie drogowskazem¹⁶.

Doniosłość problematyki dotyczącej nauczyciela tak silnie akcentowana w opracowaniach pedeutologicznych, wynika z faktu, że w zmieniających się warunkach życia społeczno-politycznego, gospodarczego i kulturalnego pojawiają się sprawy nowe, bezpośrednio związane z pracą nauczyciela, a wymagające innego na nią spojrzenia. W zmieniającej się rzeczywistości edukacyjnej na nowo zaczęto zastanawiać się nad nauczycielem i jego rolą w pracy dydaktyczno-wychowawczej. Nowe spojrzenie na nauczyciela przyniosła reforma systemu edukacji z 1999 roku. W związku z reformą przed „nowym” nauczycielem postawiono kilka zadań. Przede wszystkim ma to być nauczyciel nieustannie doskonalący się i kształcący. Podkreślano, że nauczyciel ma być animatorem, wykonawcą, adresatem oczekiwań całej społeczności szkolnej.

Dyskusję nad nauczycielem spotęgowało również zaistnienie w strukturze systemu edukacji nowego typu szkoły, jakim jest gimnazjum, wyznaczające nau-

¹⁴ Eadem, *Aspekty i źródła profesjonalnej refleksji nauczyciela*, Edytor s. c., Toruń 1997, s. 58.

¹⁵ B. Zamorska, „Portfolio” jako opowieść o „byciu-ku” własnej możliwości bycia nauczycielem, „Teraźniejszość-Człowiek-Edukacja” 2005, nr 3 (31), s. 39-50.

¹⁶ M. Mendel, *W przymierzu z uczniami i ich otoczeniem*, Materiały z Konferencji, Gdynia 2004.

czyicielom potrzebę innego pojmowania wyzwań dedukcyjnych, niż to miało miejsce do czasu wejścia w życie reformy. Do gimnazjum zaczęli uczęszczać młodzi ludzie, którzy wkraczają na trudną drogę poszukiwania swojej tożsamości, na której będą potrzebowali wsparcia od najbliższego otoczenia: rodziców, rodzeństwa, nauczycieli i rówieśników. Autorzy reformy akcentowali wówczas, że nauczyciele pracujący w gimnazjum powinni rekrutować się z grupy najlepszych nauczycieli. Winni oni nadawać określony kierunek temu, co się dzieje na tym etapie kształcenia, a co za tym idzie, powinni posiadać określone kompetencje i właściwie pełnić swoją rolę zawodową. Przecież współczesne dyskursy pedeutologiczne kształtowane są nie tylko przez aktualną politykę oświatową czy nowatorskie koncepcje naukowe, ale również przez osobiste i grupowe wyobrażenia tych, którzy współtworzą edukacyjną rzeczywistość, czyli nauczycieli, uczniów, rodziców, pracowników administracji oświatowej.

Człowiek, postrzegając rzeczy, zjawiska, procesy, wydarzenia i zachowania innych ludzi, ma tendencję do rejestrowania swoich spostrzeżeń w formie opisu¹⁷. Opisując złożoną reprezentację osoby nauczyciela po wejściu w życie reformy z 1999 roku, w tym jego kompetencje, rejestrujemy wiedzę o nim, jaką posiada drugi człowiek, odwołujący się do schematów poznawczych pozwalających mu na odpowiednie zaklasyfikowanie osoby, rzeczy czy zjawiska. Stąd też w celu pełnego opisanie obserwowanego zjawiska należy odwołać się do wiedzy o przynależności osoby do danej kategorii oraz szczegółów dotyczących osobistych cech, tworząc jednocześnie subiektywny obraz świata zwany spostrzeganiem. Informacje składające się na powstający opis pochodzą z dwóch źródeł: wiadomości przekazywanych przez innych członków społeczeństwa podczas socjalizacji pierwotnej oraz podczas własnych doświadczeń jednostki. W taki sposób kształtuje się również schemat nauczyciela¹⁸.

Początkowo – jak zauważył M. Gilly – „(...) uczeń słucha opowiadań o nauczycielu, bawi się w nauczyciela i to stanowi jądro konstytutywne, wokół którego będą się organizować pierwsze wyobrażenia tej nieznannej osobistości”¹⁹. W chwili, gdy idzie do szkoły, zdobywa dodatkowe doświadczenia, które powodują rekonstrukcję obrazu nauczyciela. Doświadczenia te podlegają dalszej rekonstrukcji w toku pokonywania przez ucznia kolejnych etapów edukacyjnych. Tak więc w miarę rozwoju jednostki obraz innych ludzi staje się coraz bardziej zróżnicowany. Krystyna Skarżyńska podkreśla, że wraz z wiekiem wzrasta liczba kategorii opisowych dotyczących psychologicznych właściwości człowieka, a maleje liczba kategorii oceniających. Zjawisko to wynika z faktu, że wraz z rozwojem poznaw-

¹⁷ E. Hilgard, *Wprowadzenie do psychologii*, PWN, Warszawa 1997, s. 21.

¹⁸ Moscovici S., *Psychologia społeczna w relacji ja-inni*, WSiP, Warszawa 2004, s. 137.

¹⁹ M. Gill, *Nauczyciel – uczeń. Role instytucjonalne a reprezentacje*, PWN, Warszawa 1987, s. 56.

czym pojawia się u jednostki zdolność do decentracji interpersonalnej, czyli umiejętności uwzględniania w ocenach ludzi punktów widzenia innych osób, rozpatrywania ich zachowań z innych perspektyw²⁰.

Przyjmuję, że na obraz nauczyciela składa się całokształt wiedzy uczniów i najczęściej także ich rodziców o profesjonalnym funkcjonowaniu nauczyciela, jego osobowości, zachowaniu, funkcjach oraz roli. Ludzie najpierw próbują kategoryzować innych, korzystając z etykiet dostarczonych *explicite* lub dopasowując indywidualne atrybuty do prototypu bądź egzemplarza kategorii. To, jaki obraz nauczyciela został zakodowany w strukturach poznawczych uczniów, będzie wpływało na zachowanie się i postawę uczniów wobec nauczycieli. Bowiem, jak podkreśla Tomasz Maruszewski, „(...) sięgając po zasób posiadanych kategorii, często z miejsca zyskujemy poczucie, że generalnie rozszyfrowaliśmy osobę, z którą zetknęliśmy się po raz pierwszy”²¹. Wiedza o nauczycielu pełni więc funkcję regulacyjną szkolnych zachowań uczniów²².

Zdaniem Małgorzaty E. Babiuch treść zawarta w schemacie wiedzy o nauczycielu pozwala żywić oczekiwania co do właściwości zachowań nauczycieli oraz kierować własnym zachowaniem stosownie do posiadanej reprezentacji oczekiwań nauczyciela. W wyniku wzajemnych interakcji zachodzących w szkole, w świadomości uczniów odzwierciedlają się właściwości nauczyciela. Nie jest im więc obojętne, jaki nauczyciel ich uczy.

W literaturze z zakresu pedeutologii możemy odnaleźć wiele prób odpowiedzi na pytanie, jaki powinien być nauczyciel. Poszukując odpowiedzi na powyższe pytanie, odwoływano się zarówno do teoretycznych rozważań, jak również próbowano jej udzielić w badaniach empirycznych. Z prac teoretyków wyłania się obraz nauczyciela pracującego we współczesnej szkole, który jest specjalistą przedmiotowcem, pełniącym przede wszystkim funkcję nauczającą, przejawiającym w niewielkim stopniu inwencję pedagogiczną, hamowaną przez administrację szkoły. Nauczycieli często cechuje konserwatyzm; występują oni w roli autorytetu instytucjonalnego: kontrolera i egzaminatora²³.

Dlatego w podejmowanych rozważaniach podkreśla się właściwości specyficzne dla pracy nauczyciela lub właściwości uniwersalne dla różnych zawodów. Niektórzy autorzy poprzestają na wyliczeniu tych cech,²⁴ inni zaś dodatkowo do-

²⁰ K. Skarżyska, *Spostrzeganie ludzi*, PWN, Warszawa 1981, s. 92.

²¹ T. Maruszewski, *Poznanie, afekt, zachowanie*, PWN, Warszawa 1993, s. 23.

²² B. Wojcieszke, *Psychologia społeczna, system społeczny i sposoby spostrzegania ludzi*, Wyd. Scholar, Warszawa 2011, s. 147.

²³ M. Kozakiewicz, *Czego się chce uczyć młodzież*, [w:] B. Suchodolski (red.), *Model wykształconego Polaka*, Ossolineum, Wrocław 1980, s. 569-586.

²⁴ N.A. Flanders *Some Relationships among Teacher Influence, Pupil Attitudes and Achievement*, [w:] B.I. Bid die (red.), *Contemporary Research on Teacher Effectiveness*, New York 1964.

konują podziału na pozytywne i negatywne, które z kolei są klasyfikowane według różnych kryteriów²⁵. Jednoznaczne określenie właściwości nauczyciela jest niemożliwe ze względu na dynamiczny charakter jego osobowości. Należy jednak pamiętać, że właściwości nauczyciela stanowią bardzo ważny czynnik kształtujący jego stosunki z otaczającą go rzeczywistością szkolną, a wpływ tych właściwości, co jest niejednokrotnie podkreślane przez badaczy przedmiotu, jest silny i niezaprzeczalny.

Czesław Banach opracował hierarchiczny układ cech osobowościowych nauczyciela, które są rozpatrywane w pięciu grupach właściwości, do których zaliczyć należy: właściwości osobowe, intelektualne, dydaktyczne, wychowawcze oraz właściwości zewnętrzne²⁶. Z kolei Stefan Szuman w rozprawie *Talent pedagogiczny* zakładał występowanie w osobowości doskonałego nauczyciela dwóch elementów. Pierwszym jest to, co nauczyciel posiada i ma do rozdania. Odnosi się tutaj do bogactwa jego własnej osobowości. Drugim elementem jest sposób rozdawania i umiejętność oddziaływania na innych. Dopiero harmonijne współwystępowanie obydwu elementów warunkuje pełną predyspozycję osobowościową nauczyciela i wówczas jego podmiotowy charakter działania daje zamierzone efekty pedagogiczne²⁷.

Pomimo że trudno oddzielić wpływ właściwości osobowościowych nauczyciela od podejmowanych przez niego działań dydaktycznych i wychowawczych, to jednak ze względów metodologicznych postanowiłam dokonać podziału właściwości osobowościowych na trzy grupy: właściwości dydaktyczne, wychowawcze, osobowe²⁸.

Właściwości wychowawcze będą rozumiane zatem jako te, które przejawiają się w wąsko rozumianym wychowaniu, jak również w stosunku nauczyciela do uczniów. Na właściwości dydaktyczne nauczyciela będą składały się cechy związane z wyjaśnianiem i podawaniem nowego materiału, sprawdzaniem wiadomości uczniów, procesem oceniania oraz z pomocą, jakiej nauczyciel udziela uczniom. Natomiast do cech składających się na osobowe właściwości nauczyciela będą zaliczała cechy charakteru i temperamentu. Do tej grupy można zaliczyć takie cechy, jak: sumienność i obowiązkowość, punktualność, predyspozycje organizatorskie, nieuleganie nastrojom, umiejętność panowania nad sobą oraz wygląd zewnętrzny.

²⁵ H. Kwiatkowska, *Pedeutologia*, Wyd. Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 21.

²⁶ Cz. Banach, *Cechy osobowościowe nauczyciela*, „Nowa Szkoła” 1995, nr 3, s. 157.

²⁷ A. Karpowicz, *Osobowość nauczyciela*. Zagadnienie poruszone na VII Forum Nauczycieli Przedmiotów Przyrodniczych, Kielce rok szkolny 2006/2007.

²⁸ J. Štefanovič, *Psychologia wzajemnych kontaktów nauczycieli i uczniów*, WSiP, Warszawa 1976, s.47.

Powyższy podział pozwala zwrócić uwagę na te zachowania nauczyciela, które z jednej strony wyznaczają i określają jego relacje z uczniem, z drugiej zaś ukazują go jako dydaktyka, mającego nauczać i przekazywać określone treści programowe, jak również na te cechy, które ukazują samego nauczyciela – osobę o określonej strukturze psychofizycznej i określonym temperamencie. Dlatego młodzi ludzie mówiąc o nauczycielu, najczęściej zwracają uwagę na sferę wychowawczą. Często też pojawiają się sformułowania wskazujące, że cenią u nauczycieli kompetencje komunikacyjne, które w literaturze przedmiotu rozumiane są jako ukierunkowana interakcja kształtująca, podtrzymująca i regulująca stosunki jednostki z otoczeniem. Niestety, uczniowie podkreślając rolę kompetencji komunikacyjnych, dość często wskazują na negatywne zachowania nauczycieli, które nie sprzyjają podtrzymywaniu interakcji. Uważają, że komunikacja między nimi a nauczycielami ma charakter jednostronny, oparty na dyskwalifikacji i poniżaniu uczniów²⁹.

Zaburzenie, a niekiedy wręcz zerwanie komunikacji między uczniem a nauczycielem powoduje, że uczniowie będą utożsamiali uczenie się tylko z aktywnością szkolną, która w takim kształcie nie wpływa na życie ucznia poza szkołą. Drugim niebezpieczeństwem tkwiącym w takiej postawie komunikacyjnej jest przekonanie uczniów, że uczenie się oznacza udzielenie właściwej (z punktu widzenia nauczyciela) odpowiedzi, natomiast wszelkie wątpliwości czy sceptycyzm wyrażane podczas zajęć są niepożądane.

Prawidłowe stosunki interpersonalne panujące pomiędzy nauczycielem a uczniami sprzyjają zaspokojeniu wielu potrzeb psychofizycznych, jak również ułatwiają bardziej intensywne i trwałe oddziaływanie na osobowość, rozwój intelektualny i moralno-społeczny. Źródłem konfliktów są najczęściej nauczyciele, a przyczyny tych nieporozumień tkwią w niesprawiedliwości nauczycieli, ich nerwowości i wybuchowości, formalizmie, zbyt wysokich wymaganiach³⁰. Dlatego ważne jest budowanie pozytywnych relacji między nauczycielem a uczniem. Do budowania wzajemnych pozytywnych relacji niezbędny jest liberalizm i profesjonalizm nauczyciela. Często istota tych relacji nie jest związana z ilościowym podejściem, lecz ze swobodą, niekiedy wprowadzaniem przymusu, w tym także założenia, jaką wartość ta swoboda i przymus będą miały. Czy swoboda będzie się wyrażała w ucieczce od wszelkich zobowiązań, społecznych oczekiwań i wymagań, czy też w swobodnym wyborze drogi prowadzącej ku wartościom. Czy będzie to tylko wolność od czegoś, czy raczej wolność do czegoś? Czy zatem będzie to swoboda negatywna, czy pozytywna? Czy przymus będzie się wyrażał ry-

²⁹ A. Kotusiewicz, *Myśl pedeutologiczna*, Trans Humana, Warszawa 2000, s. 23.

³⁰ Ibidem, s. 183.

gorystycznym podporządkowaniem się ustalonym z zewnątrz warunkom i nakazom, czy też stanie się zinterioryzowanym przez ucznia przymusem-zobowiązaniem? Współczesna krytyka szkoły, zarówno ta konserwatywna, jak i liberalna, nie pozostawia złudzeń co do tego, czy społeczeństwa zamierzają odstąpić od tego celu – przynajmniej do czasu, zanim nadejdzie kultura negująca wszelkie wartości³¹.

Podstawą sukcesu szkoły jest przede wszystkim wiara we własne możliwości, co w efekcie daje pozytywny obraz własnej osoby. Działanie pedagogiczne, by spełniało swoją rolę³², winno być nastawione na ukształtowanie w uczniach wiary w siebie, samoakceptacji, umiejętności pokonywania trudności i przeżywania porażki oraz rozpoznawania swoich mocnych i słabych stron. Jednak nauczyciele rzadko chwalą uczniów zdolnych, a za często krytykują za zbyt małe, ich zdaniem, osiągnięcia, wierząc, że krytyka lepiej mobilizuje do działania. Tymczasem przekonania takie okazują się błędne. Zadaniem szkoły jest budowanie poczucia własnej wartości ucznia, przez zauważanie jego dokonań i wspólne przeżywanie sukcesów. Najnowocześniejsze metody nauczania i najbardziej wymyślne formy organizacyjne zajęć szkolnych nie pomogą, jeśli uczeń nie wierzy we własne możliwości³³. Uczeń najefektywniej pracuje w atmosferze akceptacji, serdeczności, zachęty i wsparcia. Zawsze czeka na życzliwość i zachętę ze strony nauczyciela, a nauczyciel ma obowiązek stawiać mu znaczne i mądre wymagania i konsekwentnie dążyć do ich realizacji. Bardzo ważnym elementem prawidłowych relacji nauczyciel – uczeń powinno być przekonanie dziecka, że do nauczyciela można mieć zaufanie, że zależy mu na sukcesach jego wychowanków, że będzie ich zawsze wspierał w rozwoju. Zdarza się, że nauczycielowi jest niełatwo spełnić te wymagania. Czasami uczeń wykazuje w niektórych dziedzinach większy poziom wiedzy niż nauczyciel, co może prowadzić do lęku nauczyciela o utratę pozycji i represji wobec ucznia. Ważna jest tu nie walka o miejsce wśród uczniów, lecz właściwa opieka nad uczniem³⁴.

W praktyce nauczycielskiej niezbędne wydaje się kształcenie postawy nieustraszonej, twórczej refleksji. Refleksyjny praktyk studiuje i bada swój warsztat pracy, założenia i rezultaty, analizuje doświadczenia, wprowadza zmiany. Co jakiś czas kontroluje nawyki, burząc rutynę i przyzwyczajenia. Stara się pozyskiwać

³¹ M. Kuchcińska, *Dylemat swobody w edukacji metodą zadaniową*, [w:] M. Dudzikowa (red.), *Nauczyciel-uczeń, między przemocą a dialogiem: obszary napięć i typy interakcji*, Wyd. Impuls, Kraków 1996, s. 53.

³² T. Lewowicki, *Kształcenie uczniów zdolnych*, WSiP, Warszawa 1980, s. 25.

³³ H. Gardner, *Inteligencje wielorakie. Teoria w praktyce*, Media Rodzina, Poznań 2002, s. 27.

³⁴ T. Giza, *Twórczy nauczycieli twórczy uczeń. O potrzebie wspierania elit*, [w:] H. Kwiatkowska, T. Lewowicki, Dylak S. (red.), *Współczesność, a kształcenie nauczycieli*, WSP ZNP, Warszawa 2000, s. 94.

informację zwrotną o własnych działaniach, dokonuje samooceny. Refleksyjny praktyk jest tym, który potrafi łączyć konkretne doświadczenia z refleksyjną obserwacją i aktywnym eksperymentowaniem, swoje refleksje wykorzystuje do wzbogacania praktyki. Refleksja po działaniu pozwala ocenić dokonania, przeanalizować sukcesy i porażki, krytycznie spojrzeć na własne dokonania i wyciągnąć wnioski na przyszłość³⁵.

Stawanie się refleksyjnym praktykiem w sferze działalności pedagogicznej jest procesem złożonym i niekiedy wieloletnim. Wynikiem tego procesu w praktyce jest niechęć do odwzorowywania, nieufny stosunek do gotowców i wzrost zaufania do samego siebie jako źródła poznania. Krystalizujący się przez lata pracy właściwy dla danego pedagoga sposób działania związany jest z jego typem osobowości, z charyzmą – a drogą do tego jest przede wszystkim refleksja.

Donald Schön, charakteryzując „refleksję w działaniu”, udowodnił, że spontaniczne, ale sprawne i odpowiednie do wymogów chwili działanie wynika z wiedzy, która zawarta jest w nim samym³⁶. Określenie Schöna oddaje to coś w działaniu praktyka, co można nazwać spontaniczną formą inteligencji. Działania ze względu na ich różnorodność i „niedookreśloność” powiązać można z anarchizmem metodologicznym Paula Feyerabenda i jego zasadą *anything goes*. Poglądy Feyerabenda spleść można z refleksjami i wątpliwościami, które stają się często udziałem nauczyciela. Dla tego badacza doświadczenie bez teorii jest tak samo niezrozumiałe, jak teoria bez doświadczenia: „Stworzenie jakiejś rzeczy oraz stworzenie i pełne zrozumienie poprawnej idei tej rzeczy są często aspektami tego samego, niepodzielnego procesu i nie można ich rozdzielić, nie powodując zatrzymania tego procesu. Samym procesem nie kieruje jakiś wyraźnie określony program, nie może nim kierować. Kieruje nim raczej jakiś nie sprecyzowany impuls, pasja”³⁷.

Rola stosunku nauczyciela do ucznia została trafnie określona już w latach 50. XX wieku przez J. Kozłowskiego, który dowodzi, że: „Problematyka stosunku nauczyciela do ucznia jest problematyką lustra, postępowanie nauczyciela znajduje swoje odbicie w reakcjach uczniów, w ich stosunku do nauczyciela”³⁸. Literatura przedmiotu wspomagająca działania pedagogiczne nauczycieli wskazuje, że stosunki interpersonalne między nauczycielami a uczniami nie przebiegają najlepiej. Jeżeli relacje te nie dostarczają młodym ludziom materiału do kształtowania i wzbogacania kompetencji interpersonalnych, można przypuszczać, że nie będzie

³⁵ B.D. Gołębiak, *Zmiany edukacji nauczycieli*, Wydawnictwo Edytor, Toruń – Poznań 1998, s. 111.

³⁶ Ibidem, s.124.

³⁷ P.K. Feyerabend, *Przeciw metodzie*, Wydawnictwo SIEDMIORÓG, Wrocław 1996, s. 25.

³⁸ J. Kozłowski, *Uśmiech nauczyciela*, „Życie Szkoły” 1959, nr 11.

również w takiej szkole realizowane przez młodego człowieka zadanie rozwojowe związane z nabywaniem i kształtowaniem relacji interpersonalnych z rówieśnikami.

Jedną z funkcji, jaką pełni nauczyciel w szkole, jest funkcja dydaktyczna. Jej pełnienie sprzyja oddziaływaniu nauczyciela na uczniów w bezpośrednio tworzonych przez siebie i kontrolowanych sytuacjach dydaktycznych. Wynikiem uczestnictwa w tych sytuacjach jest określone doświadczenie, a ono stanowi podstawę rozwoju ucznia. Brak zainteresowania ze strony uczniów oraz nieumiejętność rozbudzenia przez nauczyciela u uczniów kompetencji poznawczych powoduje, że przyswajane przez młodych ludzi wiadomości są wybiórcze i niepełne. Pisząc o umiejętnościach dydaktycznych nauczycieli widzianych oczami uczniów, należy zadać sobie pytanie o źródło takiej sytuacji. Wprowadzając reformę struktury systemu edukacji podkreślano, że ma ona stanowić o możliwościach wszechstronnego rozwoju ucznia³⁹. Rozwojowi temu miały sprzyjać liczne zajęcia pozalekcyjne, podczas których nauczyciele mogliby również poznawać swoich uczniów⁴⁰. Dlatego ważne jest dostarczanie takich doświadczeń, które pomogą w osiągnięciu coraz wyższych etapów rozwoju. Stąd między innymi nasuwają się pytania: Jaka jest zatem rola nauczyciela w procesie wszechstronnego rozwoju ucznia? Jakie cechy powinien posiadać nauczyciel pracujący w szkole?

W literaturze pedeutologicznej niejednokrotnie podejmowano próby budowania idealnego modelu nauczyciela, uwzględniając zmieniającą się rzeczywistość edukacyjną. Zagłębiając się w literaturę, trudno jednak mówić o modelu nauczyciela. Dobrze rokuje na przyszłość pracy szkoły to, że współczesny nauczyciel jest nastawiony na nieustanne interpretowanie i nadawanie znaczeń otaczającej go rzeczywistości. Dzięki takiemu nastawieniu ma możliwość stwarzania klimatu psychologicznego sprzyjającego rozwojowi uczniów – klimatu opartego na autentyczności, akceptacji i empatycznym zrozumieniu. Uwzględnianie przez nauczyciela powyższych czynników sprzyja budowaniu jego pozytywnego obrazu u uczniów. Należy przy tym pamiętać, że pożądane z pedagogicznego punktu widzenia jest to, żeby obraz ten był spójny i towarzyszył mu pomyślny efekt, gdyż tylko wtedy nauczyciel wpływa na motywację ucznia do aktywnego uczestnictwa w zajęciach. Młody człowiek wówczas chętnie korzysta ze swoich zasobów (dzieli się tym, co dotychczas wie, potrafi) i przez zaangażowane uczestnictwo w lekcji wzbogaca je i pomnaża. Brak nadmiernego, paraliżującego stresu pozwala mu na kreatywne podejście do stawianych mu zadań. Ma to swoje konsekwencje w pozytywnym radzeniu sobie

³⁹ Reforma systemu edukacji, Projekt, MEN Warszawa 1999.

⁴⁰ J. Štefanovič, *Psychologia wzajemnych kontaktów...*, s. 49.

z wymaganiami sytuacji edukacyjnej, w ocenach, jakie otrzymuje, w nastawieniu nauczyciela wobec niego⁴¹.

Niejednokrotnie nauczyciele są przekonani, że w celu utrzymania wrażenia zawodowej kompetencji i autorytetu instytucji muszą mieć poparcie dla swego stanowiska przez kierownictwo szkoły⁴². Wiadomo, że nauczyciele na ogół starają się zachować dystans w relacjach z uczniami, ponieważ daje im to pewną przewagę i ułatwia utrzymanie dyscypliny⁴³. W niektórych szkołach istnieje niepisana zasada, że nauczyciel nie wchodzi do sali, w której drugi nauczyciel prowadzi lekcję. Zakłada się widocznie, że nowy wykonawca może zrobić coś takiego, co czujna uczniowska widownia uzna za niespójne z wrażeniem podtrzymywanym przez ich nauczyciela⁴⁴.

Ponadto nauczyciel pracujący we współczesnej szkole musi być przede wszystkim gruntownie wykształcony w duchu interdyscyplinarnym i nowatorskim, a podejmowane przez niego czynności powinny polegać na stworzeniu sytuacji poznawczych, strukturalizowaniu wiedzy uczniów, zachęcaniu do badania, doradzaniu, rozbudzaniu ciekawości uczniów, wspólnym budowaniu systemu humanistycznych wartości ekologicznych i społecznych. To z kolei skutkuje umocnieniem się pozytywnego obrazu szkoły, nauczyciela, a co nie mniej ważne – obrazu samego siebie, gdyż wzmacnia poczucie kompetencji, poczucie własnej wartości ucznia.

Bibliografia

- Banach Cz., *Cechy osobowościowe nauczyciela*, „Nowa Szkoła” 1995, nr 3.
- Brzezińska A., *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wyd. Scholar, Warszawa 2000.
- Czerepaniak-Walczak M., *O stawianiu się nauczycielem*, [w:] B. Dmochowski, S.J. Sobczyk (red.), *Kształcenie nauczycieli w systemie studiów uniwersyteckich*, PPH, ZAPOL Szczecin 2004.
- Czerepaniak-Walczak M., *Badanie w działaniu – fanaberia czy konieczność?* [w:] A. Siemak-Tylikowska, H. Kwiatkowska, S.M. Kwiatkowski (red.), *Edukacja nauczycielska w perspektywie wymagań zmieniającego się świata*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 1998.
- Czerepaniak-Walczak M., *Aspekty i źródła profesjonalnej refleksji nauczyciela*, Edytor s. c., Toruń 1997.
- Feyerabend P.K., *Przeciw metodzie*, Wyd. SIEDMIORÓG, Wrocław 1996.

⁴¹ A. Brzezińska, *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wyd. Scholar, Warszawa 2000, s. 136.

⁴² E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, Wyd. KR, Warszawa 2000, s. 43.

⁴³ Ibidem, s. 67.

⁴⁴ Ibidem, s. 95.

- Flanders N.A., *Some Relationships among Teacher Influence; Pupil Attitudes and Achievement*, [w:] B.I. Bid die (red.) *Contemporary Research on Teacher Effectiveness*, New York 1964.
- Szuman S., *Talent pedagogiczny*, [w:] W. Okoń, *Osobowość nauczyciela*, PZWS, Warszawa 1962.
- Gardner H., *Inteligencje wielorakie. Teoria w praktyce*, Media Rodzina, Poznań 2002.
- Gill M., *Nauczyciel – uczeń. Role instytucjonalne a reprezentacje*, PWN, Warszawa 1987.
- Giza T., *Twórczy nauczycieli twórczy uczeń. O potrzebie wspierania elit*, [w:] H. Kwiatkowska, T. Lewowicki, S. Dylak (red.), *Współczesność a kształcenie nauczycieli*, WSP ZNP, Warszawa 2000.
- Goffman E., *Człowiek w teatrze życia codziennego*, Wyd. KR, Warszawa 2000.
- Goleman D., *Inteligencja emocjonalna*, Media Rodzina, Poznań 1997.
- Gołębniak B.D., *Zmiany edukacji nauczycieli*, Wydawnictwo Edytor, Toruń – Poznań 1998.
- Hilgard E., *Wprowadzenie do psychologii*, PWN, Warszawa 1997.
- Janowski A. (red.), *Psychologia społeczna a zagadnienia wychowania*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa 1980.
- Karpowicz A., *Osobowość nauczyciela. Zagadnienie poruszone na VII Forum Nauczycieli Przedmiotów Przyrodniczych*, Kielce rok szkolny 2006/2007.
- Kędzierska H., *Mity pedagogiczne nauczycieli*, [w:] E. Malewska, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika i edukacja wobec nowych wspólnot i różnic w jednoczącej się Europie*, Kraków 2002.
- Kotusiewicz A., *Myśl pedeutologiczna*, Trans Humana, Warszawa 2000.
- Kozakiewicz M., *Czego się chce uczyć młodzież*, [w:] B. Suchodolski (red.), *Model wykształconego Polaka*, Ossolineum, Wrocław 1980.
- Kozłowski J., *Uśmiech nauczyciela*, „Życie Szkoły” 1959, nr 11.
- Korczyński S., *Obraz nauczyciela*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2002.
- Kreutz M., *Kształcenie charakteru. Wskazówki praktyczne*, Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, Lublin 2007.
- Kuchcińska M., *Dylemat swobody w edukacji metodą zadaniową*, [w:] M. Dudzikowa (red.), *Nauczyciel-uczeń, między przemocą a dialogiem: obszary napięć i typy interakcji*, Wyd. Impuls, Kraków 1996.
- Kulisiewicz Cz., *System kształcenia nauczycieli. Stan obecny i perspektywy przebudowy*, „Ruch Pedagogiczny” 2000, nr 3/4.
- Kwiatkowska H., *Pedeutologia*, Wyd. Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Lewicka M., Trzebiński J., *Psychologia spostrzegania społecznego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1985.
- Lewowicki T., *Kształcenie uczniów zdolnych*, WSiP, Warszawa 1980.
- Liman M., *Kształcenie umiejętności badania rzeczywistości klasowej jako warunek skutecznej komunikacji*, [w:] *Myśl pedeutologiczna*, Warszawa – Białystok 1997.
- Malinowska J., *Kompetencje komunikacyjne współczesnego nauczyciela – moda czy konieczność*, [w:] M. Jabłońska (red.), *Nauczyciel w zmieniającej się rzeczywistości społecznej*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000.
- Moscovici S., *Psychologia społeczna w relacji ja-inni*, WSiP, Warszawa 1998.

- Maruszewski T., *Poznanie, afekt, zachowanie*, PWN, Warszawa 1993.
- Mendel M., *W przymierzu z uczniami i ich otoczeniem*, Materiały z Konferencji Gdynia 2004.
- Mysłakowski Z., *Co to jest „talent pedagogiczny”? [w:] W. Okoń, Osobowość nauczyciela*, PZWS, Warszawa 1962.
- Ostrowska U., *Aksjologiczne aspekty relacji interpersonalnych w edukacji*, Wyd. Impuls, Kraków 2002.
- Parzęcki R., *Osobowość nauczyciela w świetle wybranych rozważań teoretycznych i badań empirycznych*, „Nauki Pedagogiczne” 2000.
- Petlak E., *Rola nauczyciela we współczesnej szkole*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 2008.
- Skarżyska K., *Między ludźmi. Oczekiwania interesy emocje*, Wyd. Scholar, Warszawa 2012.
- Skarżyska K., *Spostrzeganie ludzi*, PWN Warszawa 1981.
- Štefanovič J., *Psychologia wzajemnych kontaktów nauczycieli i uczniów*, WSiP, Warszawa 1976.
- Szuman S., *Talent pedagogiczny*, Wyd. Nawrockiego, Katowice 1947.
- Wojcieszke B., *Psychologia społeczna, system społeczny i sposoby spostrzegania ludzi*, GWP, Gdańsk 1986.
- Zaborowski Z., *Stosunki międzyludzkie w wychowaniu*, WSiP, Warszawa 1976.
- Reforma systemu edukacji, Projekt, MEN, Warszawa 1999.
- Zamorska B., „Portfolio” jako opowieść o „byciu-ku” własnej możliwości bycia nauczycielem, „Terazniejszość-Człowiek-Edukacja” 2005, nr 3 (31).

Streszczenie

Charakterystyczną cechą naszych czasów są stale rosnące wymagania wobec ludzi. Stawiane są one coraz częściej we wszystkich dziedzinach naszego życia. Tendencja ta uzewnętrznia się bardzo wyraźnie w stosunku do poczynań edukacyjnych. Nauczyciel to zawód o wysokim stopniu złożoności, a w związku z tym i przygotowanie do niego musi być staranne, wielostronne i sensownie rozłożone w czasie.

Teachers facing the challenges of changing reality

Summary

A characteristic feature of our times are the ever-increasing demands on people. They are increasingly involved in all areas of our lives. This trend manifests itself very clearly in relation to educational activities. Teacher is a profession of a high degree of complexity, and therefore preparation for it must be careful, multilateral and reasonably distributed over time.